

La Baronia quedà en poder dels Jurats de la ciutat de València, fins cobrir-se de les despeses de guerra, desmantellant-se la fortalesa; després tornà a vincular-se a la corona. El rei Joan II, el 3 d'octubre del 1471, la cedí al seu fill Anfós d'Aragó, comte de Ribagorça, per al que instituí el títol de Duc de *Villahermosa* el 1472.

Encara el fill de Jaume d'Aragó es presentà el 1476 a *Villahermosa*, i al·legant el dret de successió, s'apoderà del castell. El 6 de setembre del 1477 es va rendir al rei, sent traslladat a Barcelona, on fón executat mentre el seu filllet, de pit, era tancat al castell de Xàtiva, com el seu avi.

Ens ha d'agradar conèixer el teatre d'aquests fets, tan ben estudiats per Ferran Llorca, i ens decidim a seguir riu amunt aquest afluent que du el nom de la població que donà títol al Ducat.

Abandonem el Millars, i emprengam, amb el *Villahermosa*, la direcció nord.

* * *

Caminant per entre aquestes abruptes muntanyes, quasi innaccessibles, que representen grans defenses naturals, no ens sorprén que Jaume d'Aragó poguera resistir tants mesos.

Pins, sabines, carrasques, espígol, creixen pels monts, mes també trobem molt de terreny

inculte. El riu va entre grans tallats. A poc veiem a la nostra esquerra *Argelita*, lloc que no arriba als 300 habitants. A la plaça un palau i una torre àrab, que recorda la residència d'Abu Zeit, que tenia ací una mansió senyorial, residint en ella grans temporades. Després tingué el senyoriu un fill de l'esmentat moro.

L'alta *Loma Benachera* queda a la nostra esquerra, interposant-se entre el Millars.

Al terme d'*Argelita*, a l'extrem septentrional, estan les restes de l'antic castell del *Boinegro* o *Boznegro*; sembla que junt a ell estigué la vila de Ganalur, que Jaume I donà a Zeit el 1238, amb la condició d'enderrocar el castell.

El prevere Andreu Monçó ha replegat una llegenda relativa a aquest castell, i que es refereix a quan els cristians, ajudant Zeit Abu Zeit a recuperar el territori perdut, posaren setge als sublevats moros que ocupaven el *Boinegro*. Es conta que secretament foren reunits gran nombre de ramats i una nit, silenciosament, quan els defensors del castell dormien, posaren teies enceses a les banyes dels animalets els que, enfurits, pegaren a córrer muntanya amunt, mentre els assetjadors cridaven estentòriament. L'espectacle era impressionant: el foc escampat per la muntanya i els crits ressonant pels barrancs en el silenci de la nit. Els moros, en despertar-se, acudiren allà on pensaven eren els cristians que arribaven, mentre

aquests, aprofitant la confusió, per la part contrària escalaven les muralles, obrint de bat a bat les portes del castell perquè entraren tots els atacants. Els moros, veient-se perduts, es llançaven a l'abisme i les dones també es llançaven per la *Ventanica del Buey Negro*, que encara s'obri allí. És una finestra natural que forma la convergència de tres grans penyes, la muralla i a la vora del tallat de la muntanya.

I la llegenda diu que els moros soterraren el tresor en lloc secret, i que encara no ha estat trobat, perquè una fabulosa part es troba encantada en un terrible Bou Negre, que guaita per la *Ventanica* de cent en cent anys, a les dotze del dia, llançant un horrible bramul que fa tremolar la muntanya. Si algun valent s'atreuix a esperar l'eixida del bou i el toca, quedarà desfet l'encantament i el paorós animal tornarà a ser un munt de valuós tresor. Es conta que algú — ¿quan? — ha vist l'horrible Bou Negre i no s'ha atrevit a acostar-se a ell.

Anem seguint el riu i el barranc del *Manzano* el trobem a la nostra dreta, i després, a la mateixa banda, *Ludiente*, en una fondària, voltada d'altres muntanyes, amb els seus 400 habitants aproximadament, perquè en té altres 600 distribuïts pel terme, en nombrosos masos. Se li atribueix fundació antiquíssima i l'ajuntament ocupa també allò que fón una antiga església del segle XVI, d'arcs ogivals; l'actual església és de finals del segle XVIII.

Quasi junt al poble, després de passar-lo,

trobem a la nostra esquerra el barranc de l'Ambre o de *Santa Ana*, i el de *Villamalefa* a la nostra dreta. Més avant trobem a l'esquerra el barranc del *Villar*.

Travessem després, sempre entre altes muntanyes penyaloses amb pins i coscolla, i per profunditats, el terme de *Castillo de Villamalefa*, sense tocar aquesta vila, mes sí el caseriu de *Cedramán*, que està junt al riu, i al que, segons es diu, va nàixer un fill de Zeit Abu Zeit, el rei moro de València. Sembla que el nom de *Cedremán* ve precisament de Ceit Abderraman. S'ha estudiat la construcció en aquest lloc, a 630 metres d'altitud, d'un pantà per a embassar 25 milions de metres cúbics d'aigua, destinada als recs.

A la nostra dreta el barranc de *Juanela*, i encara en passem alguns altres, mentre per la nostra esquerra la serra d'Altís ens mostra la seua gran altitud.

Per fi trobem al davant un elevat planell; en arribar al peu de la muntanya ens adonem que el riu que estem seguint aigües amunt es dividix en dos, anant-se'n un per cada costat del planell. El de la dreta és el Carbó— o Carbo—que no molt lluny d'ací, a la serra del mateix nom, s'origina; l'altre, el de l'esquerra, és el *Mayor*, denominat així per la major longitud i importància.

El Carbó seguix per la *Sima de la Hoz*, que s'inicia al cingle del *Pozo de la Olla*, anant entre altíssims paretons tallats a pic. Un pont

d'un sol arc permet el pas de la carretera. El *Mayor* emprén el camí d'Aragó, duent d'ara endavant el nom de riu *Linares* o de *Valderrocas*, i rebent nombrosos afluents.

Ens havien dit que ací, junt a l'aiguabaireig dels dos rius estava *Villahermosa*, mes no veiem cap població. Tan sols al cim del planell observem restes d'unes fortificacions. Com que el camí de la dreta el trobem més aclarit, seguim el curs del riu *Mayor* — al que hi ha un pont—i és per ell per on podem donar abast a una carretera, i enfilant-se per ella arribar a *Villahermosa—Villahermosa del Río*, com se li denomina oficialment — que estén el caseriu escalonat en amfiteatre pels vessants de la muntanya, estreta i allargada, a continuació del planell, que denominen la *Muela*.

Ascendim a aquesta *Muela*, on encara podem vore les ruïnes de les antigues fortificacions, i que fón el solar de la primitiva *Villahermosa*, fundada l'any 1242 per Abu Zeit. Sembla que el fet obeïx al trasllat ací dels que quedaren sense ocupació en derruir el castell de Ganalur. La gent que per allí hi havia ja no tenia objecte conservar-la en lloc inhòspit i sense massa facilitats de proveir-se d'aigua, i va ser traslladada a un altre lloc—aquest—que reunia bones condicions. L'any 1707 les tropes del rei Felip de Borbó, repetint allò que feren ja en altres llocs del País Valencià, singularment a l'heroica Xàtiva, botaren foc al poble,

destruint-lo, i és per això que després anà edificant-se més avall.

Des del cim d'aquest planell, a 721 metres d'altitud, albirem allò que se'ns presenta a la vista. Per totes bandes muntanyes abruptes, barrancs profunds i, escampats, nombrosos massos, destacant-se algunes hortes, que assenyalen l'existència de fonts que permeten el seu rec. Algunes masses verdes, extensos pinars, es mostren també a la nostra vista. Al nord, la serra de *Salvatierra*; al sud la d'Altís — no de Tis com figura en algun mapa oficial—de gran altura i semblant una fortalesa per la seua configuració; al nord-est la de Carbó o Carbo. I per sobre tot, alçant-se altiva per llevant, Penyagolosa, que amb els seus 1.813 metres d'altitud és el cim més elevat del País Valencià, vèrtex geodèsic de primer ordre. El gegant mostra el seu enlairat cim, que sembla vol confondre's amb els núvols.

No és estrany que per totes aquestes muntanyes les guerres carlistes tingueren ampli camp per a desenrotllar-se.

Devallem al poble, on viuen uns 800 habitants—i 1.500 escampats pel terme—; fruïm menjant unes saboroses pomes, producte famós d'aquestes terres; i recorregam els carrers, que són estrets i en pendent, com és natural donada la situació de la vila. Visitem la casa Ajuntament, antiga i espaiosa; entrem a l'església parroquial, senzilla, dedicada a la Nativitat de la Verge, amb cúpula i la porta donant a una

bona plaça amb arbres. Podríem recórrer encara els voltants del poble, on voríem l'ermita de Sant Antoni i alguns racons pintorescs, mes hem de refer el camí per tornar al Millars, i no podem entretindre'ns més. Abans recordem que durant la guerra carlista fón *Villahermosa*, el 1873, residència de la Diputació del Centre, i del 1873 al 1875, de la *Maestranza*; també va estar instal·lat ací, des d'abril a juny del 1875, el taller de litografia que gravà els segells carlistes, i que abans havia estat a Vistabella.

Refem el camí, tornant cap al Millars. A l'aiguabarreig del *Mayor* i del *Carbó* —ací on comença a dir-se ja riu de *Villahermosa*— llançem una mirada al darrere: les aigües aragoneses es fonen amb les valencianes, i com diu l'inspirat poeta Bernat Artola Tomàs:

La neu se'n va cap a la plana
fosa en argent, pel barranquis,
motlló trencat que fa barana
de romigueres i pedris.

L'espigol creix per la congesta
i entreverats d'argelaguer,
el timonet i la ginesta
dibuixen rostres de guerrer.

* * *

Reprengam el curs del Millars, ara amb hortes a la seua esquerra. A poc veiem, a aquesta mateixa banda, el poble de Vallat, que té

uns 150 habitants solament, que viuen en cases modestes construïdes en carrers estrets.

El riu proseguix fent corbes cap un i altre costat i, per fi, ens trobem, també a la ribera esquerra, la vila de *Fanzara*, de més de 500 habitants. Un dels fills del poble, Pere Teodoro Granell, que arribà a ser Bisbe de Barbastro, es construí, l'any 1720 un palau que encara es conserva. Un pont metàl·lic, de 102 metres de llargària, inaugurat el 1908, travessa el Millars, que ací rega bones hortes, encara que per la situació baixa en què es troben, amb massa freqüència són inundades per les riuades.

Fins ací hem anat passant per territori que pertany a l'Arquebisbat de València que, per una d'aqueixes coses que de vegades semblen rares, estén la jurisdicció fins ací, malgrat trobar-se aquests pobles separats de la seua demarcació territorial i voltats per complet de terreny dels Bisbats de Sogorb i Tortosa, i els de Terol i Saragossa. *Fanzara* ja pertany, com tots els altres pobles que hem de passar d'ara endavant, a la Diòcesi de Tortosa.

Ací acaba també la influència de la llengua aragonesa, que la circumstància d'haver estat repoblats aquests pobles després de l'expulsió dels morescs, per gent d'Aragó, ha fet prevaldre, encara que com existix un sediment del valencià, és més bé un barrejat de mots d'ambdues llengües. Ací en *Fanzara*, com poble ja en complet contacte amb les gent d'idioma valencià íntegrament, la confusió és major, re-

sultant un llenguatge pintoresc, típic de transició, en el que empren els mots riu, Toni, tou, avall, per exemple, junt als de *huertiquia*, *cuerná*, *cansau*, *dijiu*, i als de *calsas*, *fesolos*, *garrones*, etc.

Fanzara, és l'únic poble de la Diòcesi de Tortosa que parla aragonés. La llengua aragonesa entrà pels rius Millars i Palància fins les terres planes, produint un enclavament. És possible que com fa notar Llorente, la superior cultura del clergat contribuïra a determinar l'idioma d'aquests pobles.

Seguint el nostre camí, que va eixamplant-se, trobem un barranc que arriba per l'esquerra; tot seguit el riu gira cap a la dreta iniciant un gran arc allargat, perquè després retorna a l'esquerra — on hi ha una regular extensió d'horta — per a emprendre nova corba que el llança altra vegada a la dreta, ara per a seguir ja en general en aquesta direcció sud-est.

L'aigua del Millars va augmentant en el seu curs en compte de minvar, cosa que demostra una riquesa d'alimentació per on va passant. Les aportacions laterals són de gran influència en el cabal del riu, i és per això que pot observar-se prou irregularitat.

A poc, a la vora esquerra també i junt a un barranc, Ribesalbes, als peus d'una muntanya, en un pendent. És una vila que posseïx una important indústria de ceràmica, rajoletes i terrissa, de la que són base els jaciments de terres adequades per a tals fabricacions. Vora

de 900 són els habitants. Va pertànyer a la jurisdicció d'Onda.

En eixamplar-se ací la vall, hi ha amplitud per a hortes que rega el Millars.

A l'eixida de Ribesalbes va a construir-se un pantà, denominat de Sitjar, amb presa de 43 metres d'altura, que podrà embassar més de 40 milions de metres cúbics d'aigua. El Millars pot contribuir a una producció hidroelèctrica de 100 milions de quilovats anuals, sent una mostra les centrals que ja hem anat veient al nostre pas—alguna de gran importància—i les que encara trobarem; aquest pantà de Sitjar podria augmentar l'esmentada producció uns 80 milions de quilovats encara.

Seguint les ondulacions, i sense trobar ja en un gran trajecte noves aportacions, anem fent camí. A la fi, per l'esquerra, tenim el barranc de la Graellera que desguassa per quasi junt al mas d'Hernando. A poc entrem al terme d'Onda i continuem amb les giragonses, que prompte acaben per donar al riu la direcció cap a l'est.

La població d'Onda queda prou separada al migdia del riu, i és per això que no ens és possible visitar aquest important centre de manufactura ceràmica de gran fama. Allí queden restes del castell, que tingué interès estratègic perquè era la clau de la serra d'Espadà. Ramon Muntaner deia en la «Crònica»: «el castell e la vila de Onda, que hi ha aïtantes torres com